

SZIRÁK PÉTER

Ha még egyszer azt üzeni

(Kulturális emlékezés) A regényírás problémáiról – sajnos – mit sem tudok. Mára ez már nem akkora fájdalom, mint volt tiz-tizenegy éves koromban, midőn papírra vetettem nagyigényű regénykísérletemet, influenzásan és még alkotói láztól is égve. Rossz tollal egy rossz füzetbe. Művem inkább hasonlított a *Puskák és galambok*hoz, mint *A Pál utcai fiúk*hoz (vö. „válaszút”, „kortárs regényelméleti teóriák”, kánonok). Önmaga töredékességével tüntető regényem befejezetlen maradt. A kézirat kézen-közön. A láz viszont, ha változott is, megmaradt. Huzamosabb ideje már csak olvasom a regényeket.

Hát ezért is van, hogy elsősorban a regényolvasás dilemmáival igyekszem szembe-sülni, beleértve természetesen a regényírók alkotói önreflexióit is. A *Tiszatáj* kérdései által elindult disputa láthatóan jó alkalmat teremtett az egyidejű magyarországi regényolvasás kondícióinak „megismerésére”, az olvasói-írói szokásrendek kölcsönös reflektálására, különbségtermelő összjátékára. S mindez nem tanulás nélkül való. A regény régmúltbeli és kortársi olvasástörténetének összetettsége és dinamizmusa visszaüt a műfaj figyelemre méltó „túlélőképességének” okaira. Olyan irodalmi diskurzus/kánon ez ugyanis, amelyik nyitottsága folytán igen változékony, ugyanakkor fokozottan képes önmaga megújulását biztosítani, vagy legalábbis módot adni a hagyománnyal, az értelmező nyelvekkel folytatott párbeszéd megújítására. Innen nézve persze folyvást „válaszúton” van, de nem feltétlenül (ad) választ kizáró értelemben. Tapasztalat immár, hogy a most alakuló eszmecserének határt szabó, nevet adó „regény” szétoldódik beszéd közben (se határ, se név), lehet, hogy többet tudhattunk róla a disputa előtt, mint fogunk annak utána. Az elmúlt év őszén a debreceni irodalmi napokon a novelláról folytatott vita is hasonló „eredménnyel” járt: az azonosság iránti ragaszkodás csendes kudarcával, a különbségnek még csak nem is lanyha diadalmával. (vö. *Alföld*. 1998/2.)

S valóban akárcsak ott, a regény esetében is az eltérő olvasásmódokra visszavezethető irodalmi időszámítások (diszkurzusok) sokfélesége teszi lehetetlenné az egységes regénydefiníció, -tipológia és -korszak megkonstruálását. Annál is inkább, mert olvasástörténeti távlatból a közelmúlt korszakai is heterogének voltak, a közelmúlt egyidejűségei is többidejűek. Így legfeljebb a különféle regényolvasási stratégiák identitásképző hatásának, teljesítőképességének felmérésére vállalkozhatunk, s talán ebből a horizontból – legalább jelzésszerűen – láthatóvá válik az olvasói szereplehetőségek megalkothatóságának némely összefüggése: a „poétikai”, vagy még inkább recepciós „válaszok”; a globalizálódó kánonképzés és a regény regionalitása; a korszaktudat; az „(el?)uralkodó” és megosztó regényteóriák, valamint a rövid- és hosszúpóza olvasásalakzati feszültsége.

Nyilván nem mellékes az az olvasási szokásrendeket jócskán távolító, illetve „dekonstruáló” tényező, melyre a vita során H. Nagy Péter hívja fel a figyelmet: „a különböző diszkurzusokban más-más lehet a regény szó értelme. (Nem mindegy ugyanis, hogy mondjuk a modern kor epepeiajaként, az írói fantázia megfoghatatlan természetként, a valóság szimulációjaként vagy éppen az uralkodó ideológiákat felforgató szubverzív praxisként stb. határozódik meg a regény szó értelme. Mindenesetre az olvasótéje elsősorban az lehet, hogy alássa e szövegtapasztalat előtti allegoretikus meg-

feleléseket.)" (*Tiszatáj*, 1997/10.) Nos, az egyidejű regényolvasást valóban meghatározni látszanak a jelzett előzetes recepciós döntések, melyek legtöbbször nem is „olvasódnak szét”, hanem az értelemalkotás stabil centrumaiként „gyorsítják fel” az olvasást, s nem kis szerepet visznek a kortársi kanonizált regénykép formálásában. Kár volna tagadni, hogy az értelmező közösségek egy részében konzerválódott a reprezentáció-elvre, a „valóság” epikai hitelére (kizárólagosan) apelláló olvasásmód, s ez az epikai hagyomány-összefüggés aktualizálását éppúgy megköti, ahogy akadályozza a kortársi regényirodalom tagolt interpretálhatóságát is. Az az elképzelés, amely a dolgok rendjét függetlennek hiszi a nyelvtől, s amely az olvasó *egyedüli* szereplehetőségét a változatlanul őrzött erkölcsi tanulság „felismerésében” látja, vagy a társadalmi gyakorlatösszefüggés kritikájához kapcsolja, valószínűleg nagyon kevésbé képes hozzájárulni a magyar regény (s nemcsak a regény) történeti újraértékelésére, olvasásmódjainak dinamizálására. Attól tartok, a hazai interpretációs beállítódások nem elhanyagolható részét döntően ugyanis nem annyira a disputa során szóba került elméletirók és (*egyszersmind!*) történészek (Bahtyin, Žmegač, Jauß, Barthes, Todorov, Genette, Stanzel, Iser, Foucault, Ricoeur stb.) alakítják, s még csak nem is *A regény elméletének* némely megfontolandó tanulsága, hanem – hadt túlozzak – a saját történeti modelljétől az egyszerűsítés felé (ahogy Paul de Man írja: „Flaubert-től Balzac-ig, Dosztojevszkijtől egy elég leegyszerűsített Tolsztoj-képig, a művészet mint interpretáció elméletétől a művészet mint visszatükrözés elméletéig”) hátráló Lukács tartósan kanonizálódott intenciói. Legalábbis erre utal a magyarországi kritikai recepció és az alkotói önértés jó néhány – többnyire akaratlanul is a dezorientáltságnak hangot adó – szövege. S mindez az elmélet „eluralkodásának” panaszszavai közepette is érzékelhetővé teszi a magyar epikai hagyományértés és dialógusképesség problémáit, a távlatoknak azt a lezárulását, amely megakadályozza nem csak a kortársi, de ezzel szoros összefüggésben, a „történeti” művek megszólaltathatóságát is. Az ilyen típusú értésmódok – ha egyáltalán diszkurzívva teszik értékelő pozíciójukat – dialógusképességük hiányát a „korszakváltás” negatív aspektusának argumentálásával, néhol az apokaliptikus hangnem fölerősítésével fedik el.

Másfelől az utóbbi egy-két évtizedben meg is erősödött és tagoltabbá is vált a hazai regényrecepció, növelve az egyidejű szisztematikusan idők közötti távolságot. A nyolcvanas évek közepén-végén stabilizálódó ún. posztmodern kánon (Kulcsár-Szabó Zoltán megjegyzése szerint ez az elnevezés több mint vitatható, hozzá lehet tenni: nem is annyira a kánon „létrehozóinak” önreflexiójában jelent meg, mint inkább a konzerválódott ellenkánonok stigmatizáló retorikájában) nagyon is különmű írás- és olvasásmódok, identitás- és kultúraképző stratégiák összetettségében, nagyon erős diszkurzív kényszerek közepette jött létre. (Részben ez utóbbiaknak „köszönhette” viszonylagos egységességét.) A megújuló elbeszélő prózai írásmódokkal egy módszertanilag átalakuló irodalomtörténeti-kritikai recepció „társult”. A többé-kevésbé hegemon helyzetben lévő, ideologikummal erősen terhelt reprezentációesztétika beszédképtelensége az úbaloldal távlatának ideológiakritikájával, a „negatív esztétika” elvárásaival, valamint a (folytonosságát az elmúlt évtizedekben is megtartani tudó) létbölcséleti-nyelvfilozófiai attitűddel találta magát szembe, s mindinkább megerősödni látszott – a hazai regényolvasásra korábban nagyon kevésbé jellemző – poetológiai „érzékenység”, mindenekelőtt a formalizmus és a narratív poétika különböző (alakotani, diszkurzuselméleti és hatáseztétikai) aspektusú érvényesítésével. Ennek köszönhetően a nyolcvanas években igen jelentős írói-olvasói teljesítmények születtek: a korszak – legalábbis tényleges alakító szemszögéből – önmagát „prózaforodulatként”, a *jelentős regények korszakaként* ér-

tette. A mindig is meglévő, de látványossá nem váló „belső” különbségek az irodalmi diszkurzus radikális változásával a kilencvenes évek elejére-közepére jelentősen differenciáltak az értelmezői köröket. Az eltérő olvasásmódok legitimációs versenye, a kánon nyitódásában, vagy lezárásában megnyilvánuló eltérő érdekeltségek mind a mai napig alakítják és *el is különböztetik* az egyes korszaktudatokat. A kánon szűkítésének, vagy zárásának érdekeltsége egyszersmind a korszak többé-kevésbé önkényes lezárásának szükségletét is előhívja (ilyen, de nem egyforma legitimációjú korszakhatár-képzés volt az 1986-os, illetve az 1992-es). Ezzel szemben a hatástörténeti távlatú rekanonizáció két irányba is megnyithatja azt: az ilyen típusú történeti érdeklődés mutathat rá ugyanis a „prózaforodulat” feltételezettségére és kontinuumára, előzményeinek és következményeinek folytonosságára, párbeszédére, s mindez a regénykorszakok határainak *viszonylagosodásával* jár együtt. A kilencvenes évek közepén a kritikai recepció centrumába került Garaczi-próza (így a *Mintba élnél* című regény) a (re)kanonizált Esterházy-olvasás feltételrendszerével áll szoros kapcsolatban, de hasonló mondható el több más írásmódról is. A Garaczi-, Márton-, vagy Darvasi-recepció ugyanakkor nagymértékben járult hozzá a „stagnáló” Esterházy-olvasás újraformálásához. Ennél nagyobb hatáskörű változással is megfigyelhető. A rekanonizációs történések sorában például Kosztolányi elbeszélő prózájának előtérbe kerülése nyilván összefüggésben van a kortársi regényirodalom írás- és olvasásmódjainak dinamikus változásával. Mint ahogy hasonlóképpen, főként az Esterházy- és a Nádas-olvasás interkanonikus feltételrendszere nyitott vagy teremtett új kérdésirányokat Németh László és Móricz, Márai, Ottlik és Mészöly regényeinek öröklött, többnyire kultikus megmemevedett (vagy éppenséggel „hiányzó”) interpretációs stratégiáiban (*Az Isten háta mögött, Iszony, Egy polgár vallomásai, Iskola a határon, Megbocsátás* stb.).

A „korszakok” egymásrakövetkezésének retoricitása a történet ún. elvesztését és visszaszerzését valóban egyfajta centrumként jelölte ki az utóbbi másfél évtized kánonalakító irodalmában (vö. Kulcsár-Szabó Zoltán, *Tiszatáj*, 1998/1). Míg a nyolcvanas években a kanonizált olvasásmódoknak ez a középpontja inkább „felnyitotta” a szövegek esztétikai megtapasztalásának horizontjait (például éppen Mészöly vagy Esterházy esetében), addig a kilencvenes években nem egyszer megmemevitette az interpretációs stratégiákat. Ez érzékelhető az évtizedeleji Darvasi-, illetve a Garaczi-recepcióban is. A „történetyszerűség” metaforája a korszak egyik „végén” kánonnyitó, a másikon kánonszűkítő hatást fejtett ki, az egyik távlatban az olvasásmódok dinamizálásának érvrendszerébe ágyazódott, a másikban a magyar regény történeti értékelésének az a konzervatív attitűdje tért vissza, amely gyaníthatóan mindig is erősen ragaszkodott a történetyszerűség integratív alakzataihoz (ennek tagolt megítéléséhez a történetírók konstrukción túl leginkább az oktatásban uralkodó regényolvasási alakzatok megvizsgálása járulhatna hozzá). Az is feltételezhető, hogy az évtizedfordulón nem annyira szövegalkatási attitűdök különbözöttek el, mint inkább az irodalmi rendszer egyéb komponensei rendeződtek át gyökeresen. S itt most legalább annyira lehet gondolni az intézményrendszerben bekövetkezett (vagy éppenséggel elmaradt) nemzedékváltásra, mint a diszkurzív feltételek, az identitásképző stratégiák vagy a hagyomány szemléletek átalakulására. Ez a változással átformálta a szövegek esztétikai megtapasztalásának feltételrendszerét, s az értelmezők egy részét ily módon egy olyan új (regény?)korszak *nyitányának* jeleivel szembesítette, amelynek meghatározó tendenciái is legfeljebb körvonalazódnak, de „kimeneteléről” – vagyis arról, hogy e korszak „egyben marad-e”, hogy „önállóságát kivíja-e” – mit sem tudhatunk.

Az újabb magyar regény recepcióját nem kis mértékben befolyásolhatja a globalizálódó kánonképzés, illetve a regionalitás feltételrendszere. Az eddigi hozzászólásokból is feltűnhetett, hogy a megelőző évtizedekkel szemben megerősödni látszik az a törekvés, amely az olvasói szereplehetőségek megújíthatóságát a nyelvek és kulturális kódok közötti játékterek létrehozásával kapcsolja össze. A magyar elbeszélő próza ún. posztmodern hullámainak egyes olvasásmódjait immár nem csak a tematikus összevetés ideológiái, hanem a kultúrateremtő tradíciók méltányos összehasonlítása is alakítja (ld. nem kevés előzmény után például Bényei Tamás, H. Nagy Péter, Katona Gergely és Kulcsár-Szabó Zoltán tanulmányait). Nadas és Esterházy, Darvasi és Márton László recepciójában a német, Hazai Attila fogadtatásában az észak-amerikai, míg például Bodor Adám műveinek olvasásában a latin-amerikai regényirodalom honi interpretációja játszhat nem elhanyagolható szerepet. A magaskultúra kánonja a populáris regiszter „nyomelemeivel” keveredik, a medializált világ szmüözisa nagyban befolyásolja a megalkotható olvasói szerepek lehetőségfeltételeit. Mindez nemcsak a nemzeti kánon „határait” viszonylagosítja, de *felsokszorozza* az egyidejű regényalakzat- és regénykorszak-konstrukciókat is.

A hozzászólások túlnyomó része konstatálja is az egységes regénykorszak elgondolásának lehetetlenségét. E konszenzuális elem ellenére az elvárásrendszerek és értelmező nyelvek, az írás- és olvasásmódok heterogenitása elég biztos garancia arra, hogy az egyes regényelméleti teóriák ne tudjanak „eluralkodni”. Ebből a szempontból gyakorta inkább „deficitesek”, jobb esetben felszínesnek látszik a hazai irodalomértés. Az elméleti applikáció felől nézve az szinte bizonyos viszont, hogy a narratív poétikai olvasatok bizonyos dominanciáját másfajta recepciók eljárások – nem ritkán kimagasló teljesítményei (a korábban már szóba hozott nevek mellett és többek között: Bednarcik Gábor, Bengi László, Bónus Tibor, Hódosy Annamária, Kalmár György) – veszik át. Ezek közül máris markáns jegyeket mutat és elegyedni is látszik a posztstrukturalizmus és a recepcióesztétika intertextualizáló igénye, a Paul de Man-i intenciókat mozgósító dekonstruktív olvasás, a (lacani) pszichoanalitikai belátásokat játékba hozó szöveg-elemzés, valamint az értelemalkotás szociolingvisztikai feltételeit a bahtyini hagyomány jegyében applikáló interpretációs stratégia. Az utóbbi módus meghatározó tényezője talán valamennyi eljárás közös elemeként hasznosul, eszerint a regény az egymástól történetileg, szociálisan és individuálisan különböző nyelvek, a „saját” és az „idegen” nyelv interakciójának legtermékenyebb terepe, amely a nyelvben eredendően ottlévő soknyelvűség összjátékát, mint antropológiai-esztétikai tapasztalatot közvetíti.

A fentebb már jelzett deficitese elvárásrendszer különösen szembetűnő a műfaj- és alakzati repertoárok vonatkozásában. Sajátságos, ahogy például rendre visszatér a „befejezettség”, a „representativitás” vagy a „panorámikus” regény kívánalma az epikai fragmentaritás vagy a polifón imagináció magyarországi mestereinek műhelyeiben. Ez a funkció-történeti távlatból feltehetően a totalitás igényéhez kötődő elvárásrendbeli meghatározottság végigkíséri többek között Mészöly és Esterházy pályáját is, de valószínűleg nem kevés szerepe van például a *Sinistra körzet* recepciójának alakításában, vagy a kortárs kisprózát leértékelő szövegek fennmaradásában. Elvárás és tapasztalat ilyen típusú feszültsége kétségkívül csökkenti a szélesebb magyar epikai hagyományrend aktualizálhatóságát. Alighanem a történeti és a kortársi kispróza-irodalom párbeszédének erősítése, a regény és a kispikái formák „egymásba olvashatóságának” megkonstruálása segítheti a kulturális felejtés helyett az emlékeztést, a regénykánon(ok) „újraírását”. (De most már *el kell menni* olvasni.)